

Розділ 3. ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК332,122+332,364

Лендєл М.А.

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ В СИСТЕМІ СТАЛОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

У статті розглянуто роль аграрної сфери в забезпеченні сталого розвитку сільських територій регіону. Наголошено на основних проблемах функціонування новостворених суб'єктів аграрної сфери різних форм власності та господарювання. Проаналізовано основні показники виробництва сільськогосподарської продукції, ступінь використання сільськогосподарських угідь, функціонування фермерських господарств та господарств населення. Значну увагу приділено розвитку інфраструктури сільських територій, забезпеченню відповідних житлових умов та побуту сільського населення. Розкрито специфіку функціонування соціальних закладів, їх вплив на розвиток сільських територій. Обґрунтовано пріоритетні завдання стимулювання підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва у системі сталого сільського розвитку.

Ключові слова: сільські території, регіон, сільськогосподарське виробництво, сталий соціально-економічний розвиток, фермерські господарства, господарства населення, розвиток інфраструктури.

Постановка проблеми. Багатогалузевий характер виробництва в агропромисловому комплексі, залежність сільського господарства від природних та економічних умов, складний взаємозв'язок різних факторів, які впливають на результати господарської діяльності потребують науково обґрунтованої організації виробництва в аграрній сфері з використанням досягнень науки і передової практики, врахування особливостей дії законів розвитку природи і суспільства відповідно до вимог ринку.

Результативність здійснюваної аграрної політики, становлення нових виробничого господарських структур, адаптація агропромислових суб'єктів усіх форм власності та господарювання до ринкових умов, проблеми нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення рівня продовольчої безпеки держави тісно пов'язані з формуванням принципово нових підходів і механізмів до оцінки сучасного стану і перспектив розвитку аграрного сектору регіону та країни в цілому.

Функціонування сільських територій регіону в нинішніх економічних умовах потребує врахування існування сільської території як складної функціональної системи. У процесі трансформаційних перетворень і децентралізації влади на сільських територіях формуються і розвиваються нові соціально-економічні відносини на основі поєднання еколого-економічних засад і ефективного просторово-функціонального територіального господарювання з утвердженням принципів соціально орієнтованих переваг і сталого сільського розвитку.

Актуальними для сільських територій є проблеми завершення реформування земельних відносин, розвиток форм власності і форм господарювання, забезпечення зайнятості сільського населення і нарощування виробництва продовольчої продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем функціонування аграрної сфери та сталого розвитку сільських територій в умовах ринкових трансформацій присвятили свої праці вітчизняні науковці В. Галушко, С. Кваша, Ю. Лупенко, П. Макаренко, М. Малік, О. Онищенко, О. Павлов, П. Саблук, М. Талавира, В. Юрчишин. Проблеми регіонального АПК і розвиток сільських територій висвітлені в наукових працях І. Баланюка, П. Березівського, Л. Газуди, Ю. Губені, М. Лендєла, В. Яреми та ін. Однак, окремих досліджень потребують проблемні питання функціонування аграрної сфери і сільських територій в контексті сталого регіонального розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі аграрної сфери та обґрунтування завдань функціонування сільських територій в системі сталого соціально-економічного розвитку регіону.

Опис основного матеріалу дослідження. Закарпаття – одна з невеликих областей України. Площа її становить 12,8 тис. км², або 2,1 % території України. Кількість населення станом на 2015 р. становила 1259,6 тис. осіб. У загальній чисельності населення України на Закарпатську область припадає 2,6 %. На сільських територіях проживає 792,3 тис. осіб населення, або 62,9 %.

Майже 80 % території області займають гори, 51 % лісові площі. В області 215 населених пунктів мають статус гірських відповідно до Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні». Їх питома частка серед загальної кількості сільських поселень становить

© Лендєл Михайло Андрійович, д.е.н., професор, член-кореспондент НААН України, завідувач кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу, Ужгородський торгово-економічний інститут КНТЕУ

35,3 % і в них проживає близько 38 % сільських жителів області.

В результаті тривалого впливу низки історичних, природно-географічних і економічних факторів область належала до регіонів з низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку. Реформування всіх сфер соціально-економічного життя за роки незалежності України, радикальне трансформування господарського механізму і допущені при цьому прорахунки негативно вплинули на розвиток регіонів, зумовивши виникнення депресивних територіальних суспільних систем, до яких належало і Закарпаття.

Традиційно Закарпаття вважається регіоном аграрно-індустріального напрямку розвитку. Однак, існуючі ґрунтово-кліматичні умови та малоземелля не дозволяли розвивати багатогалузеве сільсько-господарське виробництво та задовольняти потреби населення в продовольчих ресурсах. Характерною ознакою для області стала працевнадлишковість та трудова міграція. Відставала область і від середніх в державі показників забезпеченості елементами соціальної і виробничої інфраструктури, особливо в гірській місцевості. Нижчий, ніж в середньому в Україні, був рівень грошових доходів населення, високим – рівень безробіття.

Незважаючи на складні умови, в яких опинилася область у період реформ, вона однією з перших в Україні перейшла від тривалого спаду до економічного зростання.

Гідне місце серед усіх галузей господарства займає аграрна сфера економіки області. Від рівня розвитку сільськогосподарського виробництва залежать соціально-економічні показники функціонування сільських територій, зокрема добробут населення. В аграрній сфері формується близько 14 % валової доданої вартості, зайнято понад 23 % економічно активного населення регіону. Внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств створено нові організаційно-правові структури ринкового типу. В області реформовано 169 колективних сільськогосподарських підприємств. На їх базі створено сільгоспідприємства різних організаційно-правових структур ринкового типу, в тому числі 1131 сільськогосподарське підприємство, з них 993 фермерських господарства, 89 господарських товариств, 24 приватні підприємства, 6 виробничих кооперативів, 6 державних підприємств та 13 підприємств інших форм господарювання [6, с. 82].

В результаті здійснення аграрних реформ відбувся незворотний процес утвердження на селі механізмів приватної власності. Саме формування ринкових форм господарювання, розвиток мотиваційних факторів приватної власності на селі сприяли певним позитивним зрушенням у галузях агропромислового комплексу області.

За підсумками господарювання у 2014 р. у господарствах усіх категорій вироблено 4308,3 млн грн продукції сільського господарства (у

порівнянних цінах 2010 року), що на 3,0 % перевищує показник 1990 р. Отримавши значні земельні наділи в особисте користування, господарства населення наростили виробництво продовольства. Так, в аналізованому році ними вироблено валової продукції на 4036,6 млн грн, або 93,7 % загальнообласного показника [6, с. 82]. У 2014 р. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, виробленої господарствами населення у 16,3 рази перевищували обсяги продукції виробленої сільськогосподарськими підприємствами.

Упродовж останніх років у всіх категоріях господарств мало місце збільшення збору зернових, картоплі, овочів, виробництво молока та яєць. Однак, негативними є показники утримання поголів'я худоби та птиці. У господарствах усіх категорій у 2015 р. порівняно з 1991 р. кількість великої рогатої худоби зменшилася на 220,5 тис. голів, свиней – на 63 тис., овець та кіз – на 119,3 тис., птиці – на 1569,4 тис. голів. Слід однак зазначити, що поголів'я великої рогатої худоби та свиней у господарствах населення за аналізовані роки збережено, а овець та кіз зросло на 66,9 тис., птиці – на 272,6 тис. голів [6, с. 110].

Характерно, що в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2015 р. господарствами населення вироблено по 1122,5 тис грн. валової продукції, а в сільськогосподарських підприємствах по 636,3 тис. грн, або у 1,8 раза менше.

Проблемним питанням в аграрній сфері області залишається ступінь використання сільськогосподарських угідь. За роки трансформаційних перетворень (починаючи з 1991 р.) від суспільних землекористувачів вилучено 316,0 тис. га сільськогосподарських угідь, за рахунок чого площі у користуванні приватних господарств збільшилися у 6,4 раза. Однак, у господарствах усіх категорій послаблена увага до забезпечення родючості ґрунтів. За останні роки у сільгоспідприємствах області внесення добрив під посіви сільськогосподарських культур суттєво знизилася. У 2014 р. внесено лише 22,8 тис. т мінеральних добрив, що у 1,6 раза менше проти 1996 р. Катастрофічними є показники внесення органічних добрив: питома вага удобрених площ становила 0,5 %, на 1 га посівної площі внесено лише по 0,1 т органічних добрив, що у 15 разів менше від потреби [6, с. 109]. До того ж, фактично припинено вапнування окислених ґрунтів, що знижує ефективність внесення добрив. У області звужено ринок поставки мінеральних добрив, хімічних меліорантів, пестицидів і гербіцидів, білково-вітамінних кормових добавок.

Проблемним є і рівень господарювання фермерських господарств області. На фермерські господарства припадає 2,3 % сільськогосподарських угідь області. Ними виробляється 1,8 % валової сільськогосподарської продукції. Із загальної кількості земельної площі, що є у користуванні фермерських господарств, більше половини (7188,8 га або 53,4 %) перебуває в оренді.

На одне фермерське господарство припадає в середньому 7,1 га сільськогосподарських угідь. В області майже третина (29,4 %) фермерських господарств мають у землеволодінні до 3 га і лише 1,3 % – у межах 50-100 га, що до певної міри визначає обсяги виробництва, ефективність господарювання.

У 2014 р. фермери виробили 9,4 % зерна, 1,4 % – картоплі та 0,8 % овочів до валового збору зазначених сільгоспкультур всіма категоріями господарств.

Значну увагу в аграрній сфері області слід приділити раціональному землекористуванню. Область є найбільш ураженою зсувними, селевими та ерозійними процесами. За даними агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель ґрунти з низьким та дуже низьким вмістом гумусу становлять 41 %. Спостерігається тенденція до збільшення площ земель із кислими ґрунтами. Загальна площа земель, що потребують консервації, в області становить 82,5 тис. га (14,3 тис. га деградовані, 68,2 тис. га – малопродуктивні).

Існує певна проблема фінансової підтримки господарств – виробників сільськогосподарської продукції: припинено бюджетну програму „Фінансова підтримка фермерських господарств”, внаслідок здорожчання банківських кредитів аграрії не мають змоги вкладати кошти у розширене відтворення виробництва.

Аналіз свідчить, що за останні роки зовсім не фінансувалися програми дотації, які існували роками за здану на переробку продукцію тваринництва (свині та птиця), дотації на гектар посівів озимих та ярих зернових культур, на селекцію в рослинництві, підтримку підприємств, що господарюють в особливо складних кліматичних умовах, здешевлення вартості страхових премій. Зменшені обсяги підтримки та ускладнено умови отримання дотацій за зданий на забій і переробку молодняк великої рогатої худоби (із 2,9 до 1 гривні за кілограм), дотацій за приріст та наявність поголів'я вівцематок та ярок старше 1 року (із 100 до 60 грн. за голову). Жодної підтримки не отримують кооперативи, які обслуговують аграрне виробництво.

Оскільки однією з ознак Закарпаття є чітко виражена просторова вертикальна зональність, що включає низинну, передгірну та гірську природно-економічну зону, ведення сільського господарства в межах зазначених зон має свою специфіку. Зокрема, гірські райони області (Міжгірський, Рахівський, Воловецький) спеціалізуються в основному на виробництві продукції тваринництва, поряд з яким культивується рослинництво (переважно картоплярство), однак його частка у валовому зборі є незначною. В районах передгірної зони Закарпатської області частка господарств, які функціонують у галузі тваринництва (Свалявський, Тячівський, Хустський райони), практично однакова з часткою селянських господарств в галузі рослинництва (Іршавський район). В

низинних районах Закарпаття зосереджена найбільша кількість господарств, які внаслідок сприятливих природно-кліматичних, економічних та соціальних умов виробляють основні обсяги продукції рослинництва. Найбільш успішними у галузі рослинництва серед низинних районів є Виноградівський та Мукачівський райони, що спеціалізуються на виробництві овочів та зернових.

Закарпаття є одним з регіонів, що володіє унікальними умовами для розвитку садівництва та виноградарства, можливостями виробництва високоякісної продукції виноробства. Важливою частиною агропромислового комплексу області є харчова промисловість, пріоритетними видами якої є виноробство, виробництво безалкогольних напоїв та розлив мінеральної води, хлібопекарна та консервна промисловість, видобуток кухонної солі.

Незважаючи на певні здобутки в розвитку аграрного господарювання, відносно кращі показники демографічного та соціального становища, для сільських територій Закарпатської області актуальними залишаються проблеми розвитку гірських районів, проблеми бідності населення, безробіття, недостатньої розвиненості виробничої та соціальної інфраструктури.

Зокрема, проблемними є питання забезпечення відповідних житлових умов сільського населення та розвиток інфраструктури сільських територій. Згідно з статистичними даними і матеріалами розробок науковців ДУ „Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України” [2, с. 9] на початок 2014 р. сільський житловий фонд Закарпаття становив 18 952,2 тис.м² загальної площі житла 15,0 сільського житлового фонду України. У сільській місцевості розташовано 235,9 тис. житлових будинків, з яких 2,5% (5,9 тис.) є незаселеними. З 2005 р. кількість незаселених житлових будинків зросла в 2,1 раза: кількість житлових будинків, то використовуються сезонно – в 2,2 раза.

Питома вага кількості житлових будинків, побудованих після 1990 р., становить 15,8 % порівняно з 7,7 % по Україні. З 2005 р. зросла кількість житлових будинків, побудованих з цегли на 19,6 %, критих залізом – на 7,7 %, черепицею – на 6,5 %.

Відповідно до наказу «Про затвердження Методики надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та пічного побутового (рідкого) палива» норма володіння (користування) мінімальною загальною площею житла встановлена на рівні 21 м² на особу. Коливання забезпеченості площі житлового фонду на одного мешканця сільської місцевості у 2013 р. було на рівні від 23,5 м² до 25,5 м² у західних областях України. У Закарпатській області найкраще забезпечення житловою площею у розрахунку на 1 мешканця зафіксовано в Іршавському (27,1 м²) та Тячівському районах (25,9 м²). Ці показники перевищують мінімальне нормативне значення. Водночас 5 районів, а саме: Перечпнський (21 м²), Виноградівський (21,2 м²),

Великобerezнянський (21,3 м²), Воловецький (21,4 м²), Міжгірський (21,7 м²) характеризувалися забезпеченням площі житлового фонду на одного мешканця сільської місцевості близько мінімального затвердженого значення.

Порівняно з середньоукраїнськими є вищими показники облаштованості квартир в сільських населених пунктах області водопроводом – на 31,7 % до загальної кількості квартир: каналізацією – на 34,5 %; гарячим водопостачанням – на 10,9 %; опаленням – на 6,0 %; природним газом – на 5,0 %. Через відсутність інженерних мереж гарячим водопостачанням не забезпечено 51,6 % сільського населення Закарпаття; природним газом – 28,3 %: опаленням – 7,7 %; водопроводом та каналізацією – 1,3 %. Порівняно з 2005 р. залишилась без змін кількість сільських населених пунктів, в яких квартири не мають ніяких видів благоустрою.

У 86 селах, із загальною кількістю мешканців 45,9 тис. осіб відсутні зупинки громадського транспорту. До 211 зросла кількість сільських населених пунктів області (в 2,2 раза більше порівняно з 2005 р.) з чисельністю населення 250,2 тис. осіб (30,9 %), де відсутні дороги з твердим покриттям. У 51 селі, де проживає 91,6 тис. осіб (11,3 %) помешкання знаходяться на відстані більше 5 кілометрів від доріг з твердим покриттям. На відстані більше 10 кілометрів від доріг з твердим покриттям загалом проживає понад 3,7 % сільського населення Закарпаття (30,3 тис. осіб).

Порівняно з 2005 р. на 70,0 % зменшилась кількість сільських населених пунктів області, що не мали освітлених вулиць. Однак станом на 1 січня 2014 р. освітлення вулиць відсутнє у 107 населених пунктах (18,5 %), де 37,4 % їх кількості представлено селами з чисельністю понад 1000 жителів. Зросла також кількість, порівняно з 2005 р., сільських населених пунктів області, де немає: шкіл – на 55,1 %, бібліотек – на 14,8 %, клубів – на 12,2 %.

У Закарпатській області значення загального показника забезпеченості населення лікарняними ліжками становить в межах норми на рівні 7,3 ліжка на 1000 осіб. Загальнообласний показник забезпеченості населення амбулаторно-клінічною допомогою відповідають нормі (24 відвідування у зміну на 1000 осіб). Однак, у 77 селах області (13,3 % до загальної кількості), в яких проживає 4,2 % сільського населення, немає лікувальних закладів та пересувного обслуговування, з них 24 сільські населені пункти з населенням понад 500 осіб та загальною чисельністю 23,1 тис. осіб, або 3,0 % сільського населення області.

Дошкільними навчальними закладами у сільській місцевості охоплено лише 65,1 % сіл Закарпатської області. Водночас 30,4 % дитячих дошкільних навчальних закладів, 20,6 % шкіл, 34,4 % клубів та будинків культури, 25,1 % бібліотек потребують капітального ремонту. 1,4 % клубів та будинків культури, 1,2 % бібліотек

перебувають в аварійному стані. У 46,5 % сіл відсутні відділення зв'язку та спортивні споруди, що нижче середньоукраїнського показника відповідно на 15,9 % та 32,5 %.

Дещо краща ситуація в регіоні з наявністю діючих за призначенням торговельних закладів – у 89,6 % селах області при середньому показнику по Україні – 69,9 %. Однак, 34,7 % тис. осіб потерпають через відсутність у селах стаціонарних торговельних закладів та пересувного обслуговування, з яких 77,5% (26,9 тис. осіб) проживає в селах з чисельністю понад 500 жителів.

Загалом, матеріальна база соціальної інфраструктури села фізично і морально зношена, що впливає на рівень соціального обслуговування селян і, в цілому, гальмує економічний розвиток. Розвиток мережі освітніх закладів, закладів медичного забезпечення, культури, спорту, позашкільної освіти, дозвілля – це ті основні проблеми соціальної сфери територій, які безпосередньо турбують сільських мешканців.

Формування і системна розбудова новітньої державної аграрної політики, майбутнє сільського господарства, села і селянства країни та її регіонів слід розглядати у тісному поєднанні з сільським розвитком і розвитком громад на сільських територіях, оскільки сільський розвиток набуває характеру системного відродження аграрного (агропродовольчого) блоку економіки, що, у свою чергу, робить відповідний вплив на підвищення сталості розвитку сільського господарства і надійність продовольчої безпеки країни.

У процесі реалізації пріоритетних завдань стимулювання підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва у системі сталого сільського розвитку області актуальними є такі конкретні завдання:

- забезпечити умови для розвитку ефективного підприємництва у аграрному секторі;
- забезпечити реалізацію програми розвитку багаторічних насаджень;
- сприяти зростанню обсягів виробництва основної сільськогосподарської продукції (зерна, овочів, плодів та ягід, винограду, м'яса в живій вазі, молока) з метою більш повного насичення ринку продовольчими товарами;
- активізувати розширення та удосконалення інфраструктури аграрного ринку;
- сприяти процесу формування інтегрованих структур кооперативного типу у сферах виробництва, зберігання, збуту та переробки сільськогосподарської продукції, сервісному обслуговуванню;
- ініціювати створення на території кожної сільської ради хоча б одного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, а на території кожного району – кооперативного агроторгового дому;
- стимулювати роботу з охорони і підвищення родючості ґрунтів;

- створити сприятливі умови для активізації інвестиційної та підприємницької діяльності в аграрному секторі;
- розробити механізми регулювання та прогнозування ринків стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції і продовольства, впровадження системи цінового моніторингу;
- забезпечити контроль за дотриманням належної якості та безпеки сільськогосподарської продукції і продовольства;
- запровадити систему заходів щодо комплексного і сталого розвитку сільських територій за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів.

Висновки. Моніторингові дослідження соціально-економічного розвитку області засвідчують необхідність реалізації вищевикладених

завдань та територіальних цільових комплексних програм господарювання. Аналіз економічного розвитку Закарпаття за роки незалежності України підтверджує, що основні сучасні параметри життєдіяльності регіону є нижчими за показники розвитку області у 1990 році.

Забезпечення соціально-економічного розвитку області вимагає від владних і управлінських структур зусиль щодо реалізації розроблених і прийнятих Концепції сталого розвитку Закарпаття (2002 р.) і Стратегії економічного та соціального розвитку області до 2020 року, з метою перетворення краю в регіон розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки, культури, рекреації та туризму, інтенсифікації інноваційного розвитку та в регіон транскордонної співпраці й транзитного потенціалу.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Газуда Л.М. Розвиток сільських територій: монографія/Л. М. Газуда, Н.М. Готько, М.Ю. Лалакуліч. – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 204 с.
2. Збалансований розвиток сільських територій Закарпатської області: оцінка, проблеми, перспективи/Науково-аналітична записка ДУ „Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України”. – Львів, 2015. – 40 с.
3. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність / М.А.Лендел. – Ужгород: Патент. 1999. – 275 с.
4. Лендел М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції й перспективи розвитку: монографія / М.А.Лендел. – Ужгород: Карпати, 2006.
5. Павлов О. І. Сільські території: історична трансформація парадигми управління: монографія / О. І.Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
6. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік /Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород.– 2015. – 495 с.
7. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія / М.А. Хвесик, І.К. Бистряков, А.В. Левковська, В.В. Пилипів, за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 465 с.
8. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року /за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ „ІАЕ”, 2012. – 182 с.

REFERENCES

1. Ghazuda L. M. Rozvytok siljsjkykh terytorij: monoghrafija/L. M. Ghazuda, N. M. Ghotjko, M. Ju. Lalakulych. – Uzhghorod: Vydavnyctvo FOP Sabov A. M., 2015. – 204 s.
2. Zbalansovanyj rozvytok siljsjkykh terytorij Zakarpatsjkoji oblasti: ocinka, problemy, perspektyvy/Naukovo-analitychna zapyska DU „Instytut reghionaljnykh doslidzhenj imeni M. I. Dolishnjogho NAN Ukrajinjy”. – Ljviv, 2015. – 40 s.
3. Lendjel M.A. Aghrarni vidnosyny na Zakarpatti: uroky mynulogho i suchasnistj. - Uzhghorod: Patent. 1999. – 275 s.
4. Lendjel M.A. Aghrarne vyrobnyctvo v Karpatsjkomu reghioni: suchasnyj stan, tendenciji j perspektyvy rozvytku Monoghrafija. Uzhghorod: Karpaty, 2006.
5. Pavlov O. I. Siljsjki terytoriji: istorychna transformacija paradyghmy upravlinnja: Monoghrafija. – Odesa: Astroprynt, 2006. – 360 s.
6. Statystychnyj shhorichnyk Zakarpattja za 2014 rik/Gholovne upravlinnja statystyky u Zakarpatsjkij oblasti; za red. Gh. D. Ghrynyk. – Uzhghorod, 2015. – 495 s.
7. Stalij rozvytok: sviotoghjadna ideologhija majbutnjogho: [monoghrafija]/ [Khvesyk M. A.; Bystrjakov I. K., Levkovsjka A. V.; Pylypiv V. V.]; za red. akad. NAAN Ukrajinjy M. A. Khvesyka. – K. : Derzhavna ustanova „Instytut ekonomiky pryrodokorystuvannja ta stalogho rozvytku Nacionaljnoji akademiji nauk Ukrajinjy”, 2012. – 465 s.
8. Strategichni naprjamy rozvytku siljsjkogho ghospodarstva Ukrajinjy na period do 2020 roku /za red. Ju. O. Lupenka, V. Ja. Meselj-Veseljaka. – K. : NNC „IAE”, 2012. – 182 s.